

DOROTA GAWRYLUK*

CZY ZIELEŃ STANOWI ZAGROŻENIE ZABYTKOWEJ PRZESTRZENI RYNKÓW MAŁYCH MIAST PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ POLSKI?

WHETHER GREENERY IS POSING A THREAT OF HISTORIC SPACE OF SMALL TOWNS' MARKETSQUARES IN NORT-EASTERN POLAND?

Streszczenie

Współczesne potrzeby społeczne generujące zmiany w sposobie użytkowania rynków wpływają na zmiany w strukturze ich historycznej przestrzeni. W artykule przedstawiono przykłady rynków miast Polski północno-wschodniej już poddanych modernizacji (Białystok, Ostrów Mazowiecka, Augustów, Suwałki) oraz projekty przyszłych modernizacji (Choroszcz, Knyszyn). Omówiono je poprzez pryzmat analizy zieleni oraz jej wpływu na zachowanie czytelności wartości kulturowych przestrzeni rynków.

Słowa kluczowe: historyczne rynki, małe miasta, modernizacja zieleni

Abstract

Contemporary social needs generating changes in the way of using marketsquares, influence changes in the structure of their historical space. There are examples of towns' marketplaces of north-eastern Poland presented in the paper. There are two groups of them: already subjected to the modernization (Białystok, Ostrów Mazowiecka, Augustów, Suwałki) and projects of future modernizations (Choroszcz, Knyszyn). They were discussed through the prism of analysis of green and its impact on the legibility of cultural values of the historical marketsquares' space.

Keywords: historical marketsquares, small towns, greenery's modernisation

* Dr inż. arch. Dorota Gawryluk, Zespół Dydaktyczny Architektury Krajobrazu, Katedra Ochrony i Kształtowania Środowiska, Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska, Politechnika Białostocka.

1. Wstęp

Współczesne procesy modernizacji historycznych centrów wpisują się w ogólnoglobalny nurt reurbanizacji śródmieść miast od skali głównych światowych stolic do niewielkich miasteczek różnych regionów Europy¹. Przekształcenia te mają na celu poprawę standardu i komfortu życia mieszkańców, odpowiadając na ich współczesne potrzeby, z jednoczesnym zachowaniem tożsamości miejsca². W dużej mierze realizowane są poprzez wprowadzenie zieleni w historyczną strukturę miejską.

Procesy modernizacji historycznych rynków i placów miejskich są od dwóch dekad wyraźnie czytelne w licznych miastach całej Polski. Dotyczą przedsięwzięć podejmowanych zarówno w dużych miastach (Warszawa, Kraków, Poznań, Wrocław, Łódź, Gdańsk, Gdynia, Szczecin, Białystok itd.) jak i w mniejszych, znanych powszechnie ze względu na swoje historyczne dziedzictwo (m.in. Zamość, Bielsko Biała, Opole) a także licznych niewielkich ośrodków większości regionów Polski³. W artykule zaprezentowano i poddano analizie współczesne projekty i realizacje z obszaru Polski północno-wschodniej (Białystok, Augustów, Choroszcz, Knyszyn, Ostrów Mazowiecka, Suwałki)⁴.

W wielu przypadkach modernizacja rynków i placów była efektem zmian w ich układzie komunikacyjnym i funkcjonalnym, prowadząc jednocześnie do poprawy jakości technicznej przestrzeni. Większość działań oparto na inspiracjach związanych z tradycją miejsca i wartości kulturowych świadczących o indywidualnej tożsamości miast. W przeprowadzonych realizacjach oraz projektach zarysowała się tendencja do świadomego stosowania zieleni (istniejącej i projektowanej) w procesie modernizacji.

¹ W. Ostrowski, *Zespoły zabytkowe a urbanistyka*, Arkady, Warszawa 1980; Z. Paszkowski, *Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związku z urbanistyką współczesną*, Universitas, Kraków 2011.

² Z. Paszkowski, *passim*; Z. Zuziak, *O tożsamości urbanistyki*, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2008.

³ D. Gawryluk, *Budowa obwodnic szansą na odzyskanie rynków przez małe miasta (Ostrów Mazowiecka, Zambrów, Grajewo)*, Czasopismo Techniczne, z. 3-A, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, s. 205-209; S. Lessaer, *Rewitalizacja operacyjna w praktyce*, Czasopismo Techniczne, z. 3-A/2012, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, s. 103-108; J. Szewczyk, *Spoleczny odbiór zieleni na placu miejskim, na przykładzie Białegostoku i okolic*, [w:] *Zieleń w przestrzeni miejskiej miast: funkcja-kreacja-identyfikacja*, red. E.I. Aleksiejuk, A. Jankowska, Polskie Zrzeszenie Inżynierów i Techników Sanitarnych, Toruń 2009, s. 155-163; Z. Zuziak, *passim*.

⁴ B. Czarniecki, *Plac rynkowy współczesnego małego miasta w Polsce na przykładzie Białostoczczyzny*, Wyd. Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok 2003; D. Gawryluk, *The Importance of Contemporary Greenery Modernizations of Historical Squares in Polish Cities*, Formation of Urban Green Areas, 2013, 1 (10), Klajpeda 2013, s. 64-70; J. Szewczyk, *passim*; Z. Paszkowski, *passim*; Dokumentacje budowlane udostępnione przez autora arch. Z. Zabągło wraz z zespołem z pracowni Atelier Zetta: *Projekt konkursowy przebudowy Rynku w Ostrowi Mazowieckiej – konkurs 2003 r.*, *Projekt modernizacji Rynku Kościuszki w Białymstoku 2009*, *Projekt modernizacji Rynku w Knyszynie 2010 r.*

2. Cel badań

Rynki stanowią szczególną wartość przestrzeni miast, a zwłaszcza małych ośrodków⁵. W związku z tym powinny być poddawane procesom modernizacyjnym ze szczególną starannością i troską o zachowanie oryginalnych i indywidualnych wartości historycznych tych ośrodków. Celem zaprezentowanych badań jest uzasadnienie, że zmodernizowany współcześnie (zgodnie z zasadami poszanowania wartości kulturowych przestrzeni) układ zieleni wprowadzonej w XX wieku w zabytkową przestrzeń rynków małych miast Polski północno-wschodniej może podkreślić walory historyczne placów, odpowiadając jednocześnie na aktualne potrzeby mieszkańców miasteczek.

3. Metoda badań

W celu analizy współczesnych modernizacji zastosowano metodę porównawczą, dzięki której wskazano zależności zmian funkcjonalnych zachodzących na przestrzeni lat w obszarze rynków miejskich. Zmiany wykorzystania placów doprowadziły do możliwości użycia zieleni jako jednego ze współczesnych środków ich modernizacji, odpowiadającego na aktualne zapotrzebowanie społeczne, jednocześnie honorujące czytelność historycznej przestrzeni.

Analiza została przeprowadzona w odniesieniu do trzech głównych przedziałów czasowych, w którym cezurami granicznymi były II wojna światowa oraz przełom XX i XXI wieku. Odbudowa wybranych rynków oraz zmiany funkcjonalne ich przestrzeni po 1945 roku zostały skonfrontowane z głównymi teoriami i wskazaniem polskiej urbanistyki okresu lat 50. i 80. XX wieku w celu porównania tego co zaszło w zakresie materii zieleni „wprowadzonej” na rynki z tym co było przewidywane i planowane po II wojnie światowej. Prezentacja współczesnego zagospodarowania zmodernizowanych rynków wskazuje korelację pomiędzy dążeniem do zachowania wartości historycznych przestrzeni rynków z jednoczesną zmianą wachlarza głównych funkcji.

3.1. Uwarunkowania historyczne do wybuchu II wojny światowej

W większości przypadków place rynkowe nie były w swoich dziejach miejscem lokalizacji ogrodów czy parków. Urządzona zieleń funkcjonowała w nich w ograniczonym czasie i formie. W przestrzeni historycznych rynków miast Polski północno-wschodniej występowała rzadko, w zależności od wiodących funkcji, na które place miejskie były przeznaczane (funkcje: handlowa, targowa, usługowa, komunikacyjna, administracyjna, reprezentacyjna). W Augustowie w 2 poł. XIX wieku

⁵ B. Czarniecki, *op. cit.*, s. 138-139.

zieleni została wprowadzona w postaci parku miejskiego na część rynku, w Suwałkach i Łomży duże parki założono w niewielkiej odległości od głównych rynków miejskich. Zostały one zrealizowane zgodnie z zamierzeniami rosyjskiego zaborcy w ustanowionych miastach gubernialnych.

W dwudziestoleciu międzywojennym na wielu rynkach małych miast zasadzono drzewa po ich obwodzie, pozostawiając wewnątrz placów na handel i komunikację. Nasadzenia przeprowadzano zgodnie z ogólnopolskim rozporządzeniem.

3.2. Wskazania do odbudowy rynków po II wojnie światowej

Kazimierz Wejchert wskazywał rolę zieleni jako znaczącą dla kształtowania przestrzeni rynków małych miast. Jej obecność w stosunku do przestrzeni rynków analizował w wielu aspektach. Uzasadniał, że konieczność eliminacji ruchu o charakterze tranzytowym z obszaru rynków oraz potwierdzenie wyprowadzenia targowisk do stref obrzeżnych miejscowości dawało obraz rynków pozbawionych wielu swoich pierwotnych funkcji. Zatem „Wprowadzenie zieleni na duży „martwy” plac, który z targowego przekształcił się na uliczno-handlowy, a jednocześnie mieszkalny i wypoczynkowy jest celowe i pożądane” pisał prof. Wejchert⁶. Podkreślał, że istotne są nadchodzące zmiany w strukturze społecznej miejscowości, w których najlicniejsza grupa mieszkańców zajmująca się dotychczas rolnictwem będzie niwelowana na rzecz rzemieślników, ludności zatrudnionej w handlu i przemyśle, grup które „po całodziennym przebywaniu w warsztacie szuka(ją) na rynku i w jego zieleni odpoczynku i zetknięcia się z przyrodą”⁷.

Do 1949 roku w Zakładzie Projektowania Urbanistycznego Politechniki Warszawskiej w zespole projektantów K. Wejcherta, H. Adamczewskiej, C. Koteli, J. Koziańskiego, J. Luby, M. Nowakowskiego opracowano projekty dla miast wschodniej Polski, wśród których znalazły się Kolno, Zambrów, Siemiatycze, Grajewo, Pułtusk, Ostrów Mazowiecka⁸. W projektach uwzględniono zastosowanie uporządkowanej zieleni na rynku w Ostrowi Mazowieckiej, Grajewie i Siemiatyczach w postaci zieleni publicznej, w Zambrowie rynek wiązano z zielenią sąsiadującej doliny rzeki Jabłonki⁹. Wymienione projekty zrealizowano tylko w wybranych, ograniczonych zakresach.

⁶ K. Wejchert, *Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne*, Biuletyn Historii Sztuki i Kultury, 8, Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1947, s. 97.

⁷ *Ibidem*, s. 98.

⁸ S. Gzell, *Fenomen małomiejowości*, Wyd. Instytutu Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1987, s. 87.

⁹ C. Kotela, *Ostrów Mazowiecka – śródmieście miasta powiatowego*, Architektura, 3/4, 1950, s. 77-81; J. Luba, *Miasta białostockie*, Architektura, 3/4, 1950, s. 73-76.

3.3. Zagospodarowanie rynków zielenią w II połowie XX wieku

Wacław Ostrowski rozważał możliwość obecności zieleni na rynkach o rodowodzie średniowiecznym w kontekście zmian, które zaszły po II wojnie światowej. Wskazywał możliwość stosowania np. „niewysokiej zieleni na miejsce budynków czy kramów oraz rozczłonkowanie dużej wolnej przestrzeni rynkowej (która) może nawiązywać do dawnego układu oraz korzystnie wpływać na obraz całości”¹⁰. Motywował jednocześnie, że działania prowadzone w ramach rewaloryzacji zespołów zabytkowych mogą być szerzej rozumiane niż tylko konserwacja substancji historycznej, zwłaszcza gdy oryginalna zaniknęła i istnieją przyczyny, dla których nie może być wiernie odtworzona. Uporządkowana zieleń utrzymana w odpowiedniej skali w przestrzeni rynków może poprawić ich współczesne funkcjonowanie, ale także czytelność wartości historycznych, które już przeminęły.

Po II wojnie światowej rynki wielu miasteczek regionu Polski północno-wschodniej. zostały zamienione na skwery miejskie. Nasadzenia odbywały się zazwyczaj w czynie społecznym w latach 50.–60. XX wieku. Działania prowadzono często w sposób spontaniczny, nieoparty żadnym projektem porządkującym skalę zamierzenia. Powszechny ruch miał swoje uwarunkowania polityczne, które docelowo prowadziły do unieczystnienia i degradacji znaczenia historycznych rynków w przestrzeni miasteczek (co ostatecznie się w pewnym zakresie powiodło, ponieważ często mieszkańcy miasteczek pytani współcześnie o lokalizację rynków próbują je identyfikować z targowicami lub bazarami a nie z przestrzeniami głównych placów miejskich).

Po kilku dekadach od zasadzenia zieleń wypełniła przestrzeń placów uniemożliwiając odczytanie ich skali, charakteru zabudowy w pierzejach (Choroszcz, Knyszyn, Zambrów, Wizna, Wysokie Mazowieckie, Rajgród, Kolno). Na podkreślenie zasługuje fakt, że wybrane spośród dużej grupy zieleni okazy wartościowych gatunków drzew mają obecnie po ok. 50 lat, co stanowi wartość samą w sobie.

4. Opis badań

Współczesną modernizację rynków w wybranych miastach Polski północno-wschodniej charakteryzuje różny stopień zaawansowania. Tylko w niektórych ośrodkach działania zostały przeprowadzone w całości (Białystok, Augustów, Ostrów Mazowiecka, Korycin, Suwałki). W nielicznych osiągnęły etap opracowywania dokumentacji projektowej (Choroszcz, Knyszyn). Badanie dokumentacji oraz sfinalizowanych modernizacji rynków wskazuje, że przeprowadzono je w większości wypadków bazując na analizie wartości historycznych, które można uporządkować w trzech grupach w odniesieniu do: kompozycji historycznego

¹⁰ W. Ostrowski, *op. cit.*, s. 138.

układu przestrzennego ośrodka, historii miasta (w tym szczególnie do symboli i postaci związanych z jego dziejami) oraz zmian zachodzących w programach funkcjonalnych rynków¹¹. Działania modernizacyjne opierały się na operowaniu zielenią (istniejącą i nowo projektowaną) jako elementem krystalizującym czytelność historycznej przestrzeni rynków oraz powiązanych z nimi kompozycjami urbanistycznymi (tab. 1).

Tabela 1

Zmiany funkcji zieleni w przestrzeni rynków wybranych miast Polski północno-wschodniej na początku XXI w.

Table 1

Change of the function of green spaces of markets in selected cities in the north-eastern Poland at the beginning of XXI century

Miasto	Funkcje zieleni przed modernizacją	Autorzy i daty: projektu modernizacji i realizacji	Funkcje zieleni po modernizacji
Białystok, Rynek Kościuszki ¹²	skwer w zachodniej części rynku, wysokie grupy drzew przed wejściem do ratusza	1990 – pomnik Józefa Piłsudskiego (autor Jan Wakuliński, realizacja Stanisław Wakuliński), skwer przed Ratuszem Atelier Zetta, arch. Zenon Zabagło z zespołem, 2008 – przeniesienie pomnika J. Piłsudskiego przed Archiwum Państwowe, 2009–2010 – projekt i realizacja zakładały przesadzenie i usunięcie dużej liczby drzew z rynku	drzewa w mniejszej skali nasadzone obrzeżnie, podkreślenie kompozycji przestrzennej rynku
Augustów, Rynek Zygmunta Augusta	park	projekt modernizacji rynku – arch. Z. Dargiewicz, projekt ułożenia nawierzchni – dr inż. arch. Tomasz Myczkowski, pomnik króla Zygmunta Augusta – prof. C. Dźwigaj (realizacja 1999–2010)	park, główna aleja, oś kompozycyjna dla lokalizacji kolumny z posągiem króla
Ostrów Mazowiecka, rynek ¹³	skwer, zielen wychodząca poza ramy przestrzenne rynku	koncepcja modernizacji – Atelier Zetta; pomnik księżnej Anny Mazowieckiej – rzeźbiarka Miłoslawa Skoczek, 2003–2005 – koncepcja i realizacja	skwer, uporządkowana zielen podkreślająca wiodącą kompozycję przestrzenną

¹¹ D. Gawryluk, *The Importance...*, op. cit., s. 66-68.

¹² Z. Zabagło, *Projekt modernizacji Rynku Kościuszki w Białymstoku 2009*, Atelier Zetta, dokumentacja budowlana udostępniona przez autora.

¹³ Z. Zabagło, *Projekt konkursowy przebudowy Rynku w Ostrowi Mazowieckiej – konkurs 2003 r.*, Atelier Zetta, dokumentacja budowlana udostępniona przez autora.

Miasto	Funkcje zieleni przed modernizacją	Autorzy i daty: projektu modernizacji i realizacji	Funkcje zieleni po modernizacji
Choroszcz, Rynek 11 listopada ¹⁴	skwer, gęsto nasadzone drzewa unieczytelniły skalę rynku	projekt rewitalizacji – 2008 (Zakład Architektury Kultur Lokalnych WA PB : dr inż. arch. Jerzy Uścińowicz, dr inż. arch. Janusz Grycel, mgr inż. arch. Piotr Trojnieł)	zielen obrzeżna podkreślająca powiązanie z historyczną osią barokową kościół–pałac
Knyszyn, rynek ¹⁵	skwer, gęsto nasadzone drzewa unieczytelniły skalę rynku	rzeźba króla – J. Perszko, projekt modernizacji rynku – Atelier Zetta, analiza historyczna prof. J. Maroszek, projekt i modernizacja 1997–2013, zmiana lokalizacji pomnika – powiązanie z nową osią kompozycyjną	zielen uporządkowana (przerzedzona) poprawia czytelność historycznej skali rynku, wzmacnia czytelność nowej osi kompozycyjnej
Suwałki, plac (park) Marii Konopnickiej ¹⁶ (il. 1 A, B, C, D)	skwer, gęsto nasadzone drzewa unieczytelniły skalę rynku	2009 – I etap konkursu, wygrana Atelier Zetta ¹⁷ , 2010 – pomnik M. Konopnickiej – prof. Jan Bogdan Chmielewski, marzec 2010 – II etap konkursu, marzec 2011 – zakończenie konsultacji społecznych – wygrana: projekt nr 8 – AIM arch. Ireneusz Maksymiuk, zmiana lokalizacji pomnika + tło zieleni, 2013/2014 – realizacja	zielen uporządkowana (przerzedzona) poprawia czytelność historycznej skali rynku, przerzedzenia zieleni ujawniły dewastację krajobrazu rynku – obecności bloków mieszkalnych w widokach pierzei, zielen – tło dla pomnika

¹⁴ J. Uścińowicz, J. Grycel, P. Trojnieł, *Projekt rewitalizacji Rynku 11 listopada w Choroszczy – 2010 r.*, dokumentacja budowlana udostępniona przez zespół autorski, Zakład Architektury Kultur Lokalnych, Wydział Architektury Politechniki Białostockiej.

¹⁵ Z. Zabagło, *Projekt modernizacji Rynku w Knyszynie – 2010 r.*, Atelier Zetta, dokumentacja budowlana udostępniona przez autora.

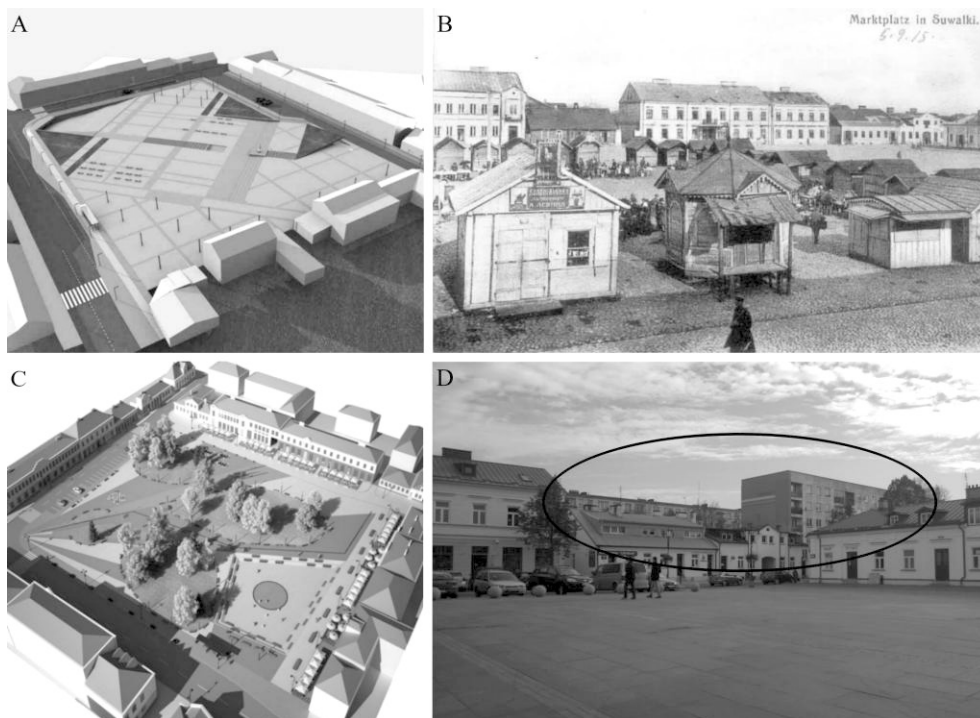
¹⁶ Suwałki – www.architeon.pl_index.php_wiadomosci_projekty_701-9-pomyslo, www.inwestycje.suwa_263ki.org_artykul_park-marii-konopnickiej (dostęp: 15.02.2013).

¹⁷ Zwycięski projekt zakładał usunięcie zieleni z placu, co spotkało się z dezaprobatą społeczną. W efekcie ogłoszono drugi etap konkursu. W ocenie nadesłanych prac miała też udział społeczność Suwałk. Mieszkańcy miasta mogli oddawać głosy na wybrane przez siebie projekty (1 z 8, które zostały poddane konsultacjom społecznym). Projekt nr 8, który zwyciężył w II etapie konkursu, został zrealizowany po uwzględnieniu uwag magistratu (2013/2014) (il. 1C).

5. Wyniki

Współczesna obecność zieleni w przestrzeniach zabytkowych rynków małych miast, po korekcie jej rozmieszczenia lub przerzedzenia nadmiernej liczby dużych drzew, nie musi wpływać destrukcyjnie na identyfikację wartości historycznych placów. Przytoczone przykłady wskazują, że zieleni uporządkowana w odpowiedniej formie może podkreślać walory kompozycji urbanistycznej i być elementem krystalizującym czytelność przestrzeni, wpływając jednocześnie korzystnie na funkcjonalną modernizację rynków odpowiadającą współczesnym potrzebom mieszkańców.

Analiza wybranych przykładów modernizacji rynków miast Polski północno-wschodniej wykazała, że rewitalizacja zabytkowych przestrzeni przeprowadzona w duchu poszanowania wartości historycznych prowadzi także do przywrócenia społecznej identyfikacji głównych przestrzeni miejskich w życiu ośrodków. Rynki

Il. 1. Plac Marii Konopnickiej w Suwałkach: A – projekt modernizacji Atelier ZETTA, B – rynek na początku XX w., http://swiatktoregoniema.blogspot.com/2011_10_01_archive.html (dostęp: 20.08.2014), C – projekt modernizacji AIM arch. Ireneusz Maksymiuk. A i C – www.inwestycje.suwa_263ki.org artykuł_park-marii-konopnickiej (dostęp: 15.02.2013); D – widok po modernizacji 2013, fot. D. Gawryluk, 2014

Ill. 1. Maria Konopnickiej Square in Suwalki: A – modernisation design Atelier ZETTA; B – marketsquare on the beginig of 20th century, http://swiatktoregoniema.blogspot.com/2011_10_01_archive.html (access: 20.08.2014); C – modernisation design AIM arch. Ireneusz Maksymiuk. A i C – www.inwestycje.suwa_263ki.org artykuł_park-marii-konopnickiej (dostęp: 15.02.2013), D – contemporary view of square 2013, photo by D. Gawryluk, 2014

ponownie stają się głównymi placami miejskimi w miejsce powojennych skwerów. Przywracane jest znaczenie treściowe unieczyszczonej przez ostatnie dekady przestrzeniom.

Przeprowadzone badania potwierdziły, że wszelkie działania modernizacyjne w zakresie przestrzeni historycznych powinny być poprzedzone analizami historycznymi. Efekty modernizacji placu Marii Konopnickiej w Suwałkach wskazują, że projekty modernizacji należy opierać także na analizach krajobrazowych związanych z zakresem widoków ponad odsłoniętymi pierzejami. W wypadku Suwałk niwelacja jednych zakłóceń spowodowała, że kolejne stały się bardziej widoczne w krajobrazie miasta (bloki mieszkalne, budynki urzędów widoczne ponad odkrytymi pierzejami placu) (il. 1D).

6. Podsumowanie

W większości wypadków koncepcje i projekty modernizacji rynków badanych miast Polski północno-wschodniej były poprzedzone analizą historyczną przestrzeni miejskiej i opracowane na podstawie wniosków z nich płynących. Analiza współczesnych potrzeb miast wykazuje potrzebę rozszerzania wachlarza funkcji rynków w stosunku do historycznych aktywności. Ich wyrazem staje się obecność zieleni w uporządkowanej i zdyscyplinowanej formie zachowującej czytelność walorów historycznych przestrzeni rynków poprzez podkreślenie istniejących i projektowanych kompozycji urbanistycznych.

Zatem podsumowując, można współcześnie również powtórzyć za prof. Kazimierzem Wejchertem, że „Zieleń (w przestrzeni rynków) nie może wpłynąć destrukcyjnie na wartości, lecz przeciwnie musi je podkreślać i potęgować. Stąd wniosek, że powinna być ona uzupełnieniem architektury, albo też sama musi tworzyć zieloną architekturę, podporządkowaną kamiennej. Wielkość placu rynkowego kształtuje formę i wielkość elementów tej zielonej architektury – od pojedynczych drzew, poprzez ich grupy – aż do strzyżonych zespołów alejowych, parawanowych lub przezroczywych”¹⁸.

Literatura

- [1] Czarnecki B., *Plac rynkowy współczesnego małego miasta w Polsce na przykładzie Białostocczyzny*, Wyd. Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok 2003.
- [2] Gawryluk D., *Budowa obwodnic szansą na odzyskanie rynków przez małe miasta (Ostrów Mazowiecka, Zambrów, Grajewo)*, Czasopismo Techniczne, z. 3-A, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, 205-209.

¹⁸ K. Wejchert, *op. cit.*, s. 98.

- [3] Gawryluk D., *The Importance of Contemporary Greenery Modernizations of Historical Squares in Polish Cities*, Formation of Urban Green Areas, 2013, 1(10), Klajpeda 2013, 64-70.
- [4] Gzell S., *Fenomen małomiejskości*, Wyd. Instytutu Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1987.
- [5] Kotela C., *Ostrów Mazowiecka – śródmieście miasta powiatowego*, Architektura, 3/4, 1950, 77-81.
- [6] Lessaer S., *Rewitalizacja operacyjna w praktyce*, Czasopismo Techniczne, z. 3-A, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2012, 103-108.
- [7] Luba J., *Miasta białostockie*, Architektura, 3/4, 1950, 73-76.
- [8] Ostrowski W., *Zespoły zabytkowe a urbanistyka*, Arkady, Warszawa 1980.
- [9] Paszkowski Z., *Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związki z urbanistyką współczesną*, Universitas, Kraków 2011.
- [10] Suwałki – www.architeon.pl_index.php_wiadomosci_projekty_701-9-pomy-slo www.inwestyje.suwa_263ki.org_artykul_park-marii-konopnickiej (dostęp: 15.02.2013).
- [11] Szewczyk J., *Spoleczny odbiór zieleni na placu miejskim, na przykładzie Białegostoku i okolic*, [w:] *Zieleń w przestrzeni miejskiej miast: funkcja–kreacja–identyfikacja*, red. E.I. Aleksiejuk, A. Jankowska, Polskie Zrzeszenie Inżynierów i Techników Sanitarnych, Toruń 2009, 155-163.
- [12] Uścińowicz J., Grycel J., Trojnieł P., *Projekt rewitalizacji Rynku 11 listopada w Choroszczycy – 2010 r.*, dokumentacja budowlana udostępniona przez zespół autorski, Zakład Architektury Kultur Lokalnych, Wydział Architektury Politechniki Białostockiej.
- [13] Wejchert K., *Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne*, Biuletyn Historii Sztuki i Kultury, 8, Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1947.
- [14] Zabagło Z., *Projekt konkursowy przebudowy Rynku w Ostrowi Mazowieckiej – konkurs 2003 r.*, Atelier Zetta, dokumentacja budowlana udostępniona przez autora.
- [15] Zabagło Z., *Projekt modernizacji Rynku Kościuszki w Białymstoku 2009*, Atelier Zetta, dokumentacja budowlana udostępniona przez autora.
- [16] Zabagło Z., *Projekt modernizacji Rynku w Knyszynie – 2010 r.*, Atelier Zetta, dokumentacja budowlana udostępniona przez autora.
- [17] Zuziak Z., *O tożsamości urbanistyki*, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2008.